

ERMENİSTAN'IN KARABAĞ'I İŞGAL SÜRECİ VE SONRASINDA AZERBAJCAN'DA YAŞANAN ZORUNLU GÖÇLER VE SORUNLARI

Dr. Rehman SEFEROV

Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Bilim Dalı
rahmansel@yahoo.com

Dr. Adalet İBADOV

Kafkas Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü
enazer2002@yahoo.com

Özet

Azerbaycan jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin yeraltı yatakları ile günümüzde önemli bir stratejik konum arz etmektedir. Ancak Ermenistan'ın Karabağı işgal süreci ve sonrasında Azerbaycan her yönüyle karmaşık bir süreç içerisine girmiştir. Bu da ülkede zorunlu göç hareketlerinin çok hızlı bir şekilde cereyan etmesine sebep olmuştur. Zorunlu göç olgusu göç alan yerleri olumlu ve olumsuz olmak üzere çift yönlü etkilemektedir. Özellikle dış ülkelerden ve ülke içi savaş nedeniyle bir bölgeden diğerine zorunlu göç eden insanlara konut ve iş temini gereklidir. Azerbaycan'da görülen iç göçlerin başlıca dikkat çekici özelliği meydana gelen göçlerin % 90'ının Karabağ ve çevresinden savaş nedeni olarak gerçekleşmesidir. Azerbaycan'da göç konusunda zorunlu dış göç de dikkat çekicidir. Ülkede zorunlu dış göçün en önemli nedeni Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan'a göç etmek zorunda bırakılmalarıdır. 1988'de başlayan Karabağ Savaşı dolayısıyla Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri (220.000) baskı altında oldukları ve toprakları ellerinden alındığı için Azerbaycan'a göç etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, işgal süreci, zorunlu göç, Azerbaycan.

THE COMPULSORY MIGRATIONS AND PROBLEMS REALIZED IN AZERBAIJAN DURING AND AFTER THE INVASION PROCESS OF KARABAG BY ARMENIA

Abstract

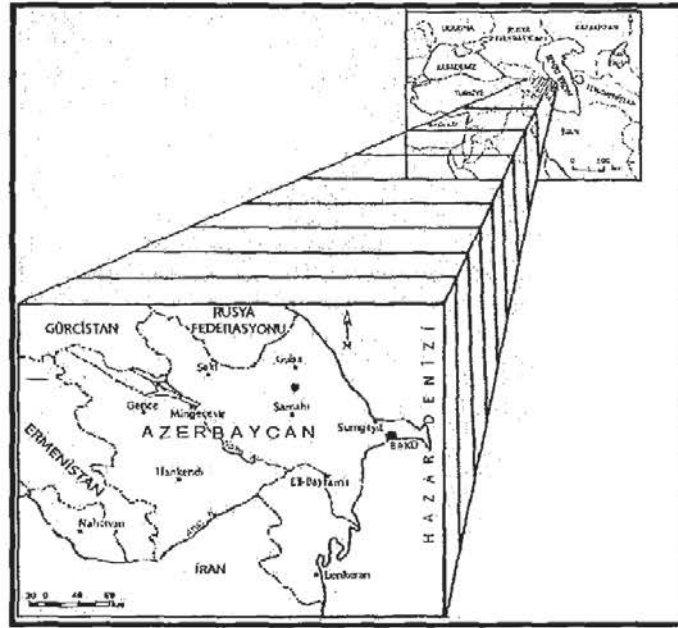
In recent time, Azerbaijan has a great strategic importance in terms of geopolitical location and rich natural resources. On the other hand, Azerbaijan has gone into very complex process in every respect during and after the invasion of Karabag by Armenia. This has caused the compulsory migrations which were happened very fastly in country. Compulsory migration act has affected both positively and negatively the places where the migrants go. It is, particularly, necessary to provide job and residence to people who has forced to migrate from foreign countries and one place to others because of intra-country wars. 90% of the migration occurred in Azerbaijan encompasses the forced migrants from Karabag and its surroundings. In Azerbaijan, migration also attracts attention in subject of migration. The most important cause of emigration in country, is made Azerbaijanian Turks obligated to migrate to Azerbaijan who were living in Armenia. Because of Karabag War which has begun in 1988, Azerbaijanian Turks (220.000) living in Armenia, migrated to Azerbaijan who were under pressure and lost their places.

Key Words: Karabag, invasion process, compulsory migration, Azerbaijan.

Giriş

Çalışma sahası olan Azerbaycan, Kafkasya Bölgesi'nin güneydoğusunda $38^{\circ}24'-41^{\circ}54'$ kuzey enlemleri ile $44^{\circ}46'-50^{\circ}50'$ doğu boylamları arasında yer almaktadır. Ülkenin toplam yüzölçümü 86.600 km^2 'dir. Azerbaycan'ın doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Rusya Federasyonu, kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan, güneyinde İran ve güneybatısında Türkiye bulunmaktadır (Şekil 1).

Günümüzde yaklaşık 8.5 milyon nüfusu olan Azerbaycan'da bir milyon dolayında insan göçmen (kaçkın*) statüsündedir. Çünkü Azerbaycan topraklarının % 17'si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir ve bu nedenle ülke nüfusunun yaklaşık % 13'ü kendi tarihsel yurtları içerisinde göçmen durumundadır.

Şekil 1. Azerbaycan'ın Lokasyon Haritası

Göçler, ülkenin nüfus değişiminde etkili olan başlıca faktörlerdendir. Çünkü, hem ülkedeki nüfusun artışı ve azalışında, hem de yöreler ve idari birimler arasında farklı nüfus dağılışı ve yoğunluk özelliklerinin ortaya çıkmasında etkili olmaktadır (Karabağ ve Şahin, 2003). Sosyal sistem içinde uyum süreci olan göç, üretimi daha etkin kılacak biçimde iş gücünün mekansal dağılımını yeniden düzenler. Böylece sosyal yapı ve kurumlar arasında geçerli olan görece dengelere ulaşmasını sağlar (Gürtan, 1969). Ancak, bütün ülkeler ve ülke içindeki yerleşim birimleri için aynı sonuca varmak olanaksızdır. Örneğin, Bakü gibi çok fazla göç alan yerleşim birimlerinde iş gücünün etkin dağılımı söz konusu olmayabilir. Aksine, bu gibi yerlerde mevcut sosyo-ekonomik dengelerde bozulmalar gözlenebilir.

* Azerbaycan'da zorunlu göçmen nüfusa kaçkın denilmektedir.

Nüfusun devamlı yaşama bölgelerini kişisel olarak, aileler veya gruplar halinde terk edip, geçici veya sürekli olarak yaşamak amacıyla bir başka yere gitmesi hareketine göç denir. Göç eden nüfusa, göçmen nüfus denirse de, terim daha çok bir ülkeden başka bir ülkeye gelip yerleşen nüfus için kullanılmaktadır (Doğanay, 1997). Bu durumda **göç**, değişik nedenlerle bir yerden bir başka yere, ülke içi ya da ülkelerarası, kısa veya uzun süreli olarak insanların yer değiştirmesi şeklinde tanımlanabilir.

Amaç

Araştırma, Ermenistan'ın Karabağ'ı işgal sürecinden günümüze Azerbaycan'da yaşanan zorunlu göç hareketleri ve sorunlarının çözülmesinde gelinilen aşamayı değerlendirmektedir. Azerbaycan'da yaşanan zorunlu göç hareketinde, özellikle işgal (Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali) sürecindeki değişimin, günümüze nasıl bir etkiye yol açtığına da anlaşılabilmesine dönük yapılacak araştırmalara zemin oluşturulması göz önünde bulundurularak böyle bir çalışma yapılmıştır. Kuramsal olarak genel bir bakış açısıyla böyle bir araştırmanın gerekliliğine inanılmıştır.

Özellikle, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Azerbaycan her yönüyle karmaşık bir süreç içerisine girmiş, ağır ekonomik durum ve Ermenistan ile süren savaş, bu karmaşık süreci daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Bu nedenle bu dönemlerde zorunlu göç hareketleri de çok hızlı bir şekilde cereyan etmiştir. Ancak, Azerbaycan söz konusu süreçten yılmadan, etkin plan ve programlarla çalışarak büyük ölçüde kurtulmayı başarmıştır.

Diğer taraftan, göç hareketi ile ilgili çalışma yapan bazı araştırmacıların da ortaya koyduğu gibi, önemli nüfus parametrelerinden biri olan göç hareketi, değişik sosyal, ekonomik, siyasal ve doğal nedenlerden kaynaklanır. Konuya zorunlu göçler çerçevesinde baktığımızdan, Azerbaycan açısından bu göç hareketini, **zorunlu iç göçler** ve **zorunlu dış göçler** şeklinde iki grupta incelemek mümkündür.

Yöntem

Bu araştırma sırasında öncelikle, bu konu ile ilgili daha önce yapılmış olan çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmalar da göz önünde bulundurularak, elde edilen istatistik verilerin analizi detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Öte yandan, Azerbaycan'da bu sürecin işleyişinin iki ülke (Ermenistan-Azerbaycan) arasındaki savaşın başlama aşamasında ve sonrasında ne gibi değişim gösterdiği, bu değişimin sorunlarıyla birlikte gelişimi ne şekilde etkilediği ele alınmıştır.

Sonuçta bu araştırma, Azerbaycan'da yaşanan zorunlu göçler ve sorunlarına ilişkin çalışmaların incelenmesini içermektedir. Bu inceleme, kaynak kitaplara, güncel bilimsel yayınlara ve istatistik verilere bakılarak, onlardan çıkarılabilecek bulguların değerlendirilmesi genel bir kuramsal çerçevede ele alınmıştır.

ZORUNLU İÇ GÖÇLER

Ülke içinde nüfus kesiminin doğdukları yer ile en son oturdukları yerler arasındaki fark, bu nüfusun bölgesel yurt içi göçlerini gösterir (Başol, 1994). Bir başka ifade ile iç göçler bir ülkenin sınırları içerisinde gerçekleşen nüfus hareketi olup, araştırma sahasında daha çok savaş nedeniyle insanların Karabağ ve çevresindeki bölgelerden zorunlu göç ederek, Azerbaycan içerisinde bir başka yerde yerleşmesidir. Tabii ki sahada bu bölge dışında görülen iç göçlerde vardır.

Savaş Nedenli Zorunlu İç Göçler: 1988 yılında silahlı çatışmaya dönüşen Karabağ sorunu kısa süre sonra Karabağ'ın sınırları dışına taşmış ve cephede kazanılan askeri başarılar Ermenilerin Azerbaycan'ın ilçelerine kadar sokulmalarına olanak sağlamıştır. Sonuç itibariyle Azerbaycan topraklarının % 17'si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir (Eliyev, V., 1998). Buna bağlı olarak inceleme sahasında göç eden nüfusun % 90'ı Karabağ ve çevresinden Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göç etmiştir. Böylece, Karabağ sorunu ile ilgili olarak sosyal, ekonomik ve siyasal sorunlardan bütün ülke vatandaşları etkilenmiştir. Azerbaycan'da savaş nedeniyle zorunlu iç göçün çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi;

- 1988-1995 döneminde Ermenistan'la savaşa bağlı olarak Karabağ ve çevresinden Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine olan zorunlu göçlerdir.

Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali nedeniyle Karabağ ve çevresindeki idari yerleşim merkezlerinden 600 bin dolayında Azerbaycan Türkü göç etmek zorunda kalmıştır. Bu bölgelerden göç etmek zorunda kalan insanların daha önce yaşadıkları idari yerleşim merkezleri ise 2 ana grupta toplanabilir.

a) Karabağ Bölgesinden zorunlu göçün yaşandığı merkezler: **Hankendi, Şuşa, Hocalı ve Hocalı** dir.

b) Karabağ çevresinden zorunlu göçün yaşandığı diğer merkezler: **Laçın, Kelbecer, Gubadlı, Zengilan ve Cebrayıl** dir (Tablo 1). Ayrıca, **Ağdam ve Fizuli** yerleşim merkezlerinin de bir kısmı (işgal nedeni ile) bu dönemde göç etmek zorunda kalmıştır.

Karabağ bölgesi ve çevresindeki yerleşmelerden göç eden 600 bin dolayındaki Azerbaycan Türkünün göç ettiği yerler incelendiğinde; göç hareketine katılan nüfusun yaklaşık 200.000'inin Apşeron Yarımadası'na göç ettiği görülmüştür (göçlerin de yaklaşık 148 bini Bakü'ye, 43 bini Sumgayıt'a, 8.5 bini ise Apşeron'a olmuştur).

Azerbaycan yönetimi göçmenleri Bakü dışında diğer bölgelerde yerleştirme politikası gütsede de bunda pek başarılı olamamıştır. Zira başkent Bakü'nün yaşam ve geçim koşulları açısından daha uygun şartlarda bulunması sebebiyle göçmenler bir şekilde başkentte veya ona yakın Sumgayıt'a yerleşmeye çalışmışlardır (Oğan, 2001). Öyle ki, göçmenlerin yaklaşık % 35'i Bakü'ye ve Sumgayıt'a yerleşmiştir.

Ülkede, en çok göç alan bölgeler; Apşeron ve Kura-Aras'dır. Bu bölgelerde, Bakü, Berde, Sumgayıt, Bilesuvar, Ağdam ve İmişli idari yerleşim merkezleri başta gelmektedir. Bu yerleşmelerin her biri 20.000 kişiden fazla göç almıştır (Şekil 2). Kısacası, Apşeron ve Kura-Aras Bölgesi'ndeki idari yerleşim merkezleri, Karabağ ve çevresinden göç eden nüfusun büyük çoğunluğunu barındırmaktadır.

Bu göç dalgası araştırma sahasında diğer idari merkezleri de etkisi altına almıştır. Böylece Fizuli, Sabirabad, Ağcabedi, Mingeçevir, Beylegan, Terter ve Gence de önemli oranlarda göç alan yerleşmeler olmuştur. Ayrıca, Karabağ göçü orta ve düşük yoğunlukta da olsa ülkede diğer yerleşim merkezlerinde de görülmüştür. Bu yerleşmelerden, Apşeron, Gazah, Goranboy ve Şeki'de (5-10 bin arasında) de önemli oranlarda göç yaşanırken, Hacıgabal, Nahçıvan ve Lenkeran gibi yerleşmelerde ise düşük yoğunlukta (2 binden az) göç gerçekleşmiştir. Göçmenlerin ilk dönemlerde karşılaştıkları en önemli sorunlar;

- Konut Temini, - İş Temini, - Eğitim ve Sağlık'tır.

Öte yandan ülkede, çok fazla göç alan yerlere karşılık çok az miktarda göç alan yerler de vardır. Bölgesel anlamda; Guba-Haçmaz, Lenkeran-Astara ve Şeki-Zagatala az göç alan yerlerdir. İdari yerleşmeler çerçevesinde baktığımızda ise 500 kişiden az göç alan merkezler, Masallı, Gobustan, Hızı, Deveçi, Neftçala, Gedebey, Zagatala, Guba, Balaken, Siyazen, Astara, Tovuz, Gusar, Lerik ve Yardımlı'dır (Tablo 1). Kısacası, Guba-Haçmaz, Lenkeran-Astara ve Şeki-Zagatala Bölgesi 'ndeki idari yerleşim merkezlerinin çoğu, Karabağ göçünü çok az miktarda barındırmaktadır.

Söz konusu göçler, nüfusun pek çok sorunla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bunlardan en önemlileri beslenme barınma gibi temel ihtiyaçlara dayalı sorunlardır. Öyle ki, yapılan araştırmalarda göçmen ailelerin % 70'inin gıda yardımına almasına rağmen, gıda ve gıda dışı ihtiyaçlarını karşılayamadıkları anlaşılmaktadır. Göçmenlerin bir kısmı Azerbaycan toplumu içerisinde yoksul kesimin en alt tabakasında bulunmaktadır. Toplumun bu kesimindeki mevcut yoksulluk Azerbaycan toplumunda bazı sosyal erozyonlara da sebep olmaktadır. Özellikle, göçmen ailelerde genç nüfus arasında ciddi bir tehlike olarak ortaya çıkan bu durum, klasik Azerbaycan ailesinin gelecek yapılanması üzerinde ciddi sorunlara yol açabilecek niteliktedir.

Tablo 1. Zorunlu iç ve dış göçe tabi olan Azerbaycan Türklerinin yerleşim merkezlerine göre dağılışı.

Yerleşim Merkezi	Zorunlu Dış Göç*	Zorunlu İç Göç**	Yerleşim Merkezi	Zorunlu Dış Göç	Zorunlu İç Göç
Apşeron Bölgesi			Dağlık Şirvan Bölgesi		
Bakü	91.554	147.598	Şamahı	4.110	1.370
Sumgayıt	18.281	42.910	Ağsu	304	1.708
Apşeron	3.327	8.535	İsmayılı	2.823	3.011
Hızı	2.669	430	Gobustan	155	452
Kura - Aras Bölgesi			Gence - Gazah Bölgesi		
Mingeçevir	3.379	17.470	Gence	17.759	14.587
Eli-Bayramlı	291	4.753	Şemkir	11.400	1.830
Yevlah	881	11.144	Gazah	773	6.570
Göyçay	60	2.310	Hanlar	20.473	5.208
Berde	873	52.496	Tovuz	1.118	35
Salyan	375	1.656	Ağstafa	1.982	1.320
İmişli	97	20.011	Daşkesen	2.751	1.328
Ağcabedi	268	18.028	Gedebey	49	366
Ağdaş	112	3.461	Goranboy	3.447	5.982
Bilesuvar	232	21.339	Samuh	1.983	1.864
Sabirabad	2.887	18.721	Naftalan	-	40
Saatlı	3.849	13.731	Guba - Haçmaz Bölgesi		
Kürdemir	470	2.630	Haçmaz	2.621	515
Neftçala	26	366	Guba	2.054	288
Ucar	83	993	Gusar	600	17
Beylegan	577	16.367	Deveçi	1.680	375
Zerdab	-	1.118	Siyazen	229	218
Hacıgabal	648	1.944	Lenkeran - Astara Bölgesi		
Şeki - Zagatala Bölgesi			Lenkeran - Astara Bölgesi		
Şeki	1.630	5.800	Lenkeran	9	509
Zagatala	302	350	Celilabad	-	1.390
Gebele	312	2.146	Masallı	11	455
Gah	151	1.042	Astara	-	60
Balaken	108	237	Lerik	-	13
Oğuz	2.570	2.644	Yardımlı	-	10
Yukarı Karabağ Bölgesi			Nağçıvan Bölgesi		
Tertir	2.571	15.358	Nağçıvan Top.	3.990	946
Ağdam	16	20.660	(Şerur, Babek,		
Fizuli	-	51.462	Ordubad, Culfa,		
			Şahbuz, Sederek)		
Zorunlu Göç Eden Merkezler					
<i>Karabağ Bölgesindeki Merkezler</i>			<i>Karabağ Çeuresindeki Merkezler</i>		
Hankendi, Hovavend, Hocalı, Şuşa.			Kelbecer, Laçın, Gubadlı, Zengilan, Cebayıl.		
Ülke Toplamı				218.920	558.177

Kaynak: ADİK***, 2001'den yararlanılarak (yerleşim merkezleri için şekil 2'deki haritaya bakın).

* Ermenistan'dan Azerbaycan'a zorunlu göç eden Azerbaycan Türkleri.

** Ermenistan'ın işgali nedeni ile, Karabağ bölgesi ve çevresindeki idari yerleşim merkezlerinden göç eden Azerbaycan Türkleri.

*** Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi.

ZORUNLU DIŞ GÖÇLER

Araştırma sahasında Ermenistan'dan gelerek Azerbaycan'a yerleşen Azerbaycan Türkleri dış göç hareketinin büyük çoğunluğunu oluşturur. Azerbaycan'a doğru olan bu göç hareketinin asıl sebebi, 1988-1995 yılları arasında Ermenistan'la olan Karabağ Savaşı'dır. Bu savaşla beraber Ermenistan'da yaşayan tüm Azerbaycan Türkleri Azerbaycan'a göç etmiştir. Kısacası, bu nüfusun Azerbaycan'a göç etmesinin ana nedeni, bu insanların baskı altında oldukları ve topraklarına Ermeniler tarafından el konulmasıdır (Hesenov, 2002).

Savaş Nedenli Zorunlu Dış Göçler: Azerbaycan'da bölgesel dış göçün çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunun en önemlisi, Karabağ Savaşı nedeniyle Azerbaycan-Ermenistan arası nüfus değişimi olmuştur. Böylece,

- Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri Azerbaycan'a,

- Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin de büyük çoğunluğu Ermenistan'a göç etmiştir. Ancak karışık nikahtan olan Ermeni aileleri hala Azerbaycan'da yaşamaktadır.

Karabağ Savaşı Sürecinde Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Göçü

Ermenistan'ı diğer halklardan ve öncelikle de Azerbaycan Türklerinden temizleyerek *monolit* bir toplum haline getirmek için 1988 yılından itibaren Karabağ'da gelişen olaylara paralel olarak Ermenistan'ın bütün bölgelerinde ve özellikle de Azerbaycan Türklerinin yoğun yerleştiği yerleşmelerde Ermeni önde gelenleri çeşitli toplantılar düzenleyerek, Azerbaycan Türklerini "koru" ve "sindirme" politikalarıyla kovma faaliyetlerine başlamıştır. Ermenistan Parlamentosu'nun 22 Kasım 1988 tarihli gizli oturumunda, Ermenistan içerisinde tamamı Azerbaycan Türklerinden ibaret 170 yerleşim biriminden ve Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin karışık yaşadığı 94 yerleşim biriminden Azerbaycan Türklerinin bir hafta içerisinde güç tatbik edilerek göç ettirilmeleri konusunda bir karar alınmış ve bu karar titizlikle uygulanmıştır (Memmedov ve Esedov, 1992; Eliyev, V., 1998). Birçok bürokrat, aydın, öğretmen, öğrenci ve yerleşik halktan oluşan 220 bin dolayında Azerbaycan Türkü birkaç ay içerisinde Ermenistan arazisindeki tarihi topraklarından zorla kovulmuştur.

Böylece Ermenistan'dan ilk göçmenler 1988 yılı Şubat ortalarında gelmeye başlamıştır. Ermenistan'dan kovulan Azerbaycan Türkleri önce Karabağ'a yöneldiler. Ancak, o dönemde Karabağ'a kabul edilmeyen göçmenler başta başkent Bakü olmak üzere Sumgayıt ve diğer büyük şehirlere doğru gitmiştir.

Sonuçta, Azerbaycan'ın Ermenistan'la arasında olan Karabağ Savaşı dolayısıyla Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin tamamı zorunlu olarak Azerbaycan'a göç etmiştir. Göç eden nüfus, ülkenin değişik idari yerleşim merkezlerinde barındırılmıştır. Ancak, Ermenistan'dan göç eden Azerbaycan Türklerinin de (zorunlu iç göçte olduğu gibi) büyük bir kısmı Apşeron Yarımadası'nda yerleşti-

rilmiştir (Seferov, 2004). Şöyle ki, göç eden nüfusun yaklaşık 115 bini (Bakü'de 92 bin, Sumgayıt'da 18 bin, Apşeron'da ise 4 bin) bu bölgede ikamet etmiştir.

Ülkede, Ermenistan'dan göç eden Azerbaycan Türklerinin en fazla yerleştikleri bölgeler; Apşeron ve Gence-Gazah'dır. Bu bölgelerde de Bakü, Hanlar, Sumgayıt, Gence ve Şemkir en çok göç alan idari yerleşmeler olmuştur. Diğer taraftan, hemen hemen diğer tüm idari yerleşim birimleri de Ermenistan'dan zorunlu göç eden nüfusu barındırmakta olup, almış oldukları göç miktarı 5 bin kişiden azdır. Böylece Şamahı, Nahçıvan, Saatlı, Goranboy, Mingeçevir, Apşeron, Yevlah, Gazah, Zagatala, Eli-Bayramlı, Gah, Balaken gibi yerleşmeler; Bakü, Hanlar, Sumgayıt ve Gence gibi yerleşmelerle kıyaslandığında çok düşük yoğunlukta göç almıştır (Şekil 2).

Şekil 2. Zorunlu iç ve dış göçe tabi olan toplam Azerbaycan Türklerinin ülke içindeki coğrafi dağılışı (ADGHK* haritalarından ve ADİK verilerinden yararlanılarak. Haritada boş kalan idari merkezler**).

Ermenistan göçmenlerinin en az bulunduğu bölgeler ise, Lenkeran-Astara, Kura-Aras ve Şeki-Zagatala'dır. İdari yerleşmeler çerçevesinde baktığımızda ise en az göç alan merkezlerin İmişli, Ucar, Göyçay, Gedebeş, Neftçala, Ağdam, Masallı ve Lenkeran olduğu görülmektedir (Tablo 1).

Diğer taraftan, Azerbaycan'ın o dönemdeki cumhurbaşkanı Heyder Eliyev, "işgal edilmiş bütün bölgelerden kovulmuş, şimdi göçmen durumunda yaşayan vatandaşların sorunları bizim için bir numaralı sorundur" diyerek, Azerbaycan'ın göçmenlere verdiği önemi belirtmiştir. Böylece, Azerbaycan hükümeti 17 Eylül 1998 yılında kabul ettiği "Kaçkınların ve Mecburi (Zorunlu) Göçmenlerin Sorunla-

* Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi.

** Ermenistan'ın Karabağ'ı ve yakın çevresindeki merkezleri işgal etmesi nedeni ile bu bölgedeki Azerbaycan Türklerinin tamamı göç etmiştir. Böylece, Azerbaycan'ın güneybatısında Ermenistan sınırında yer alan yerleşim merkezleri haritada boş bırakılmıştır.

rının Çözülmesi Üzerine Devlet Programı” ile göçmen sorunları konusundaki politikasını “devlet programı” şeklinde hayata geçirmeye çalışmaktadır (Eliyev ve Budagov, 2003). Bu da göçmenler açısından olumlu ve çok önemli bir gelişmedir.

ERMENİSTAN'IN KARABAĞ'I İŞGAL SÜRECİ SONRASINDA KARABAĞ SORUNU VE ÇÖZÜMÜNÜ ENGELLEYEN UNSURLAR

Karabağ Sorununa Genel Bir Bakış

Sovyetler Birliği'nin 1985 yılında seçilen cumhurbaşkanı Mihail Gorbaçov'un Glastnost ve Perestroika (şeffaflık ve yeniden yapılanma) politikaları büyük ekonomik ve sosyal sorunlar yaşayan ülkede, bir arada yaşamaya zorlanmış halkların bastırılmış duygularının dışa vurumunu da geciktirmedi. Ermenistan, Gorbaçov ile başlayan bu yeni dönemin, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına doğru giden sürecinde bastırılmış düşmanca duyguların dışa vurumunu şiddet yoluyla gerçekleştirdi (Oğan, 2001). “Muhtar Cumhuriyet” statüsünde bulunan Dağlık Karabağ'ın bağımsızlık istekleri 1987 yılından itibaren Ermeniler tarafından çeşitli platformlarda seslendirilmeye başlandı.

Daha sonra Ermenistan ve Azerbaycan Karabağ anlaşmazlığı yüzünden savaşımaya başladı. Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı saldırıları şiddetlenince Rusya ve İran tarafından iki ülke arasında arabuluculuk girişimleri başlatılmıştır. Tüm bu çabalara rağmen Ermeniler özellikle 25-26 Şubat 1992'de Hocalı'ya büyük bir saldırı gerçekleştirirken Rusya askerleri onlara yardımcı olmuştur. Çatışmalar önce Ruslar tarafından teşvik edilmiş, daha sonra bu saldırıları durdurmak için, askerlerini Azerbaycan'a yollayan Rusya bu yolla Azerbaycan'ı kontrolü altına almak istemiştir. Yani, Rusya sorunu çözmek yerine bundan yararlanma yoluna gitmiştir.

Böylece Moskova'nın da desteğini arkasına alan Ermeni birlikleri Karabağ ve Azerbaycan'ın diğer topraklarına karşı saldırılarını artırarak 1993 yılı başında Kelbecer ve Laçın koridorunu ele geçirdiklerinde Karabağ'ı Ermenistan'a fiilen bağlamış oldular. Bununla da kalmayarak işgallerini daha sonra Zengilan, Gubadlı, Cebrayil ve Fizuli'ye doğru genişletmişlerdir.

Azerbaycan, Karabağ üzerinde önceden olduğu gibi devlet otoritesini yeniden kurmak istemektedir. Bu nedenle, Ermenistan ve Karabağ Ermenilerinin Karabağ'ın ya bağımsız, özgür bir devlet olması, ya da Ermenistan'la birleştirilmesi yolundaki isteklerine şiddetle karşı çıkmaktadır. Ermenistan'ın tarihsel ve etkin bağlarla yakın olduğu Karabağ Ermenileri ile birleşmesi ulusal çıkarları açısından önemlidir. Buna karşılık Azerbaycan yönetimi Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınıp Ermenistan'a verilmesinin mümkün olamayacağını, çünkü böyle bir durumda Azerbaycan toprakları üzerinde ikinci bir Ermeni devletinin kurulmuş olacağını söylemektedir. Azerbaycan yönetimi Ermenistan'ın bu konudaki ısrarcı tutumunu sürdürmesi karşısında savaşı bile göze almaktadır.

Azerbaycan Ermenistan'ın aksine Karabağ'ın coğrafi ve ekonomik açılardan Azerbaycan'la bütünlük oluşturduğunu söylemektedir. Aynı zamanda Karabağ Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması açısından da önem taşımaktadır. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti, ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanmasına, Karabağ'a Azerbaycan'ın içinde üst düzeyde özerklik verilmesine, Karabağ halkının güvenliğinin güvence altına alınmasına dayalı bir çözümden yana olduklarını ifade etmiştir. Karabağ'ı Ermenistan'la birleştirmekten yana olan Ermenistan ise Karabağ'a özerklik verilmesine karşıdır. Ermenistan'ın Karabağ'la birleşme isteğine karşı Azerbaycan hükümeti, Uluslararası Hukuk'a göre Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilemeyeceğini belirtmiştir (Eliyev, H., 1998). Ermenistan ise hala işgali altında tuttuğu Karabağ'ın gelecekte Azerbaycan'a bağlanacağına ihtimal vermektedir. Bu konuda, Ermenistan hükümeti, bölge halkının bunu istemediğini iddia etmektedir. Bugün halen yasal olarak Azerbaycan toprağı olan Karabağ'da 11 Ağustos 2002'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini destekleyen Ermenistan, bu tutumuyla Karabağ'la ilgili bağımsızlık iddialarından vazgeçmediğini ortaya koymuştur.

Karabağ Sorununun Çözümünü Engelleyen Unsurlar

Karabağ Savaşı'nın ardından 1994'te yürürlüğe giren ateşkes antlaşmasından günümüze kadar geçen süreçte taraflar genelde ateşkese uymaktadır. Ancak, 822, 853, 874 ve 885 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararları olmasına karşın bölgede Ermeni işgali halen devam etmektedir. Bölgenin statüsüyle ilgili nihai bir çözüme ulaşılamadığı için bu sorun bugün de devam etmektedir.

Sorunun çözümünü engelleyen unsurlardan en önemlisi ise Ermenistan halkının konuya duygusal olarak yaklaşımıdır. Ermenistan için Karabağ'ın anlamı, ülkenin 2000 yıllık tarihsel geçmişi içinde hayal edilen ancak gerçekleşmemiş olan "Büyük Ermenistan" için komşu ülkelerden elde edilen somut bir örnek olmasıdır. Ermenistan Karabağ'ı güç kullanarak, Uluslararası Hukuk kurallarını çiğneyerek işgal etmiştir (Eliyev ve Budagov, 2003; Erdoğan, 2004). Aynı şekilde bu konuda alınmış BM Güvenlik Konseyi kararlarını hiçe sayarak hem Karabağ'dan, hem de Azerbaycan'ın işgal edilen diğer topraklarından geri çekilmemektedir.

Karabağ'ın Azerbaycan için ifade ettiği anlam ise çok daha farklıdır. Bu savaş'ta birçok kayıp veren, bir milyon dolayında insanı göçmen durumuna düşen, Karabağ dahil kendi ulusal topraklarının % 17'sini kaybeden Azerbaycan Türkleri için Karabağ'ın kaybı Azerbaycan'ın bölgedeki otoritesinin zayıflamasını ve Azerbaycan halkının ulusal duygularının zedelenmesini ifade etmektedir. Başta göçmenler olmak üzere Azerbaycan'da çoğu insan sorunun barışçı yollardan çözümüne ilişkin ümitlerini büyük ölçüde artık kaybetmişlerdir.

Karabağ sorununun çözümünü zorlaştıran etkenlerden biri de, bu sorunla ilgilenen bölgesel ve bölge dışı güçlerin Kafkasya'daki ulusal ve stratejik çıkarlarıdır. Halen bölgede en büyük siyasal güç olan Rusya, Sovyet sonrası dönemde bölgede Hazar petroleri için verilen paylaşım kavgasında Karabağ sorunundan

kendi ulusal çıkarları doğrultusunda yararlanmak istemiştir. Bunun için Ermenileri desteklemiş ve Azerbaycan topraklarının % 17'sinin işgalinde rol oynamıştır (Hesenov, 2002; Erdoğan, 2004). Böylece, iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginliğinden yararlanmak ve bunu Azerbaycan'a karşı koz olarak kullanıp Azerbaycan ve Hazar petrolerini kontrol etmek istemiştir. Bu nedenle, Rusya sorunun çözümsüz kalmasını kendi çıkarları açısından yararlı görmektedir.

Bölge dışı güçlerden ABD'nin de konuya destek vermesi halinde olumlu bir sonuca ulaşılabilir. Bölge dışı bir güç olması nedeniyle ABD ve Rusya arasında Güney Kafkasya'da bir rekabet yaşanmaktadır. ABD Ermenistan'ı bölgede genelde ekonomik, politik çıkarlarının gözetilmesi konusunda kendine dost bir ülke olarak görmektedir. Ancak Ermenistan ile Türkiye arasında çözümlenmemiş birçok sorunun mevcut olması, Ermenistan'daki Rus üslerinin varlığı ve Karabağ sorununun bölgede istikrarsız bir ortam yaratarak Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın güvenliğini tehdit eden bir unsur olarak varlığını sürdürmesi ABD'nin bölgedeki stratejik çıkarlarını gerçekleştirmesini engellemektedir. Bölgede bu petrol boru hattının güvenliğini sağlanmasını Kafkas politikasının öncelikleri arasına koyan ABD, Azerbaycan petroleri ve Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı nedeniyle Azerbaycan ve Türkiye'yi desteklerken, diğer yandan da Hazar petroleri ve boru hattı güvenliğini korumak için Ermenistan'a ekonomik yardımlarda bulunmaktadır.

Rusya ve Fransa da Karabağ sorunun çözümünde daha çok Ermenistan'ı desteklemektedir. Yine bölgenin önemli devletlerinden İran da Karabağ konusunda ulusal çıkarları doğrultusunda pragmatik bir politika izlemektedir. Karabağ sorununun çözümünde Rusya, İran ve Ermenistan'ın stratejik çıkarları birbiri ile örtüşmektedir. Sorunun çözümünde, bölgede yalnız kalan Azerbaycan'ın Türkiye'ye olan gereksinimi gittikçe artmaktadır. Ancak Türkiye bu konuda arabuluculuk girişimlerinde öne çıktığında bu durum Ermenistan tarafından olumlu karşılanmamaktadır.

Karabağ sorununun çözümsüz kalmasının bölge açısından sakıncalarından bir tanesi, bölgede Mayıs 1994'te yürürlüğe giren ateşkesin devam etmesine karşın bunun zaman zaman Ermenilerce ihlal edilmesidir. Ateşkesin sürdürülmesi bölgenin güvenliği açısından önemli olduğu için, Azerbaycan hükümeti özellikle bu konu üzerinde ısrarla durmuştur. Çünkü Kafkaslar zengin enerji kaynakları, boru hattı projeleri ve tarihi İpek Yolu'nun canlandırılması için düşünülen projelerin odak noktasındaki konumuyla stratejik bir öneme sahiptir. Bu projelerin sürdürülmesi açısından bölgede güvenlik ve istikrara gereksinim duyulmaktadır. Oysa Karabağ sorunu bütün bölgenin güvenliğini tehdit etmektedir. Türkiye Hazar geçişi petrol ve doğalgaz boru hatlarının güvenliği açısından Kafkasya'yla yakından ilgilenmektedir (Erdoğan, 2004). Ancak, Karabağ'da belirsizlik devam ettiği sürece Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı için de tehdit oluşturmaktadır.

Karabağ sorunu bugünkü çözümsüz haliyle kaldığı sürece her iki ülkedeki koyu milliyetçiler ve yöneticiler tarafından hep tahrik unsuru olarak kullanılmaya devam edecektir. Bundan sonra, bölgede Karabağ'la ilgili bir savaş çıkacak olursa,

artık bu savaş iki ülkeyle sınırlı kalmayarak, birçok ülkeyi içine alma olasılığı taşıyacağından çok geniş kapsamlı olacaktır. Ayrıca, ateşkes sonrası hem Azerbaycan, hem de Ermenistan ordularının oldukça gelişmiş ve güçlendiğini düşünürsek, olası bir savaşın nereye varacağı önceden kestirilemez.

Diğer taraftan, bugüne kadar Karabağ'la ilgili gerek AGİT Minsk Grubu, gerek ABD ve Fransa tarafından sunulan çözüm önerileri içinde tarafların uzlaşabileceği en uygun seçenek; "Nahçıvan ve Karabağ'a koridor" açılması olasılığıdır. Bu önerinin gerçekleşmesi için Ermenistan'ın İran sınırındaki Megri Kasabası'nın koridor olmasıyla Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Azerbaycan'a bağlanacak, buna karşılık Laçın koridorunun açılması ile de Karabağın Ermenistan'a kara yolu bağlantısı olacaktır. Nahçıvan sınır koridorunun açılmasıyla birlikte Azerbaycan, kendine bağlı özerklik statüsündeki Nahçıvan aracılığıyla ortak sınırının bulunmadığı Türkiye'ye bağlanmış olacaktır. Bu nedenle, Nahçıvan koridorunun açılması Türkiye açısından stratejik bir önem taşımaktadır. Çünkü Nahçıvan yolu açıldığında Türkiye karayolu ile Azerbaycan'a ve onun başkenti Bakü'ye, oradan da Orta Asya Cumhuriyetlerine ulaşma olanağına kavuşacaktır. Sonuçta bu durum da Türkiye ve bu bölge ülkeleri açısından büyük önem arz etmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Azerbaycan hem jeopolitik konumu ve hem de sahip olduğu zengin yeraltı yatakları ile günümüzde önemli bir stratejik konum arz etmektedir. Çünkü Sovyetler Birliği'nin dağılması ile beraber uluslararası sistem yeni bir oluşum süreci içine girmiştir. Nitekim Ermenistan'ın Karabağ'ı işgal süreci ve sonrasında Azerbaycan her yönüyle karmaşık bir süreç içerisine girmiş, söz konusu süreçte yaşanan ağır ekonomik durum, karmaşıklığı daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Sonuçta, bu da ülkede zorunlu iç ve dış göç hareketlerinin çok hızlı bir şekilde cereyan etmesine sebep olmuştur.

Azerbaycan'daki iç göçün dikkat çekici yönü, savaş nedenli zorunlu göç olmasıdır. Şöyle ki, Azerbaycan topraklarının % 17'sinin Ermenistan işgali altında olmasından dolayı ülkede yaşanan göç hareketinin % 90'ını (yaklaşık 600 bini), Karabağ ve çevresindeki merkezlerden olan zorunlu göçler oluşturmuştur. Göçe tabi olan bu nüfus; Bakü, Sumgayıt, Gence, Berde, Mingeçevir, Bilesuvar, İmişli ve Fizuli gibi daha birçok merkeze yerleştirilmiştir. Sahadaki bu göç hareketi zorunlu iç göçü oluşturur.

Zorunlu göç olgusu genellikle olumsuz olup, göç alan yeri olumlu ve olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle, dış ülkelere ve ülke içi savaş nedeniyle bir bölgeden diğerine zorunlu göç eden insanlara konut ve iş temini gereklidir. Böylece Karabağ Savaşı sonucunda, ülke topraklarının bir kısmının kaybedilmesiyle Karabağ ve çevresindeki merkezlerden Azerbaycan Türkleri zorunlu olarak ülkenin diğer bölgelerine göç etmiştir. İşte asıl sorun da tüm bu insanlara konut ve iş temini konusunda ortaya çıkmıştır.

Gelen göçmenlerin büyük bir kısmı (yaklaşık % 40'ı) daha önce tarım sektöründe çalışmıştır. Bu nedenle, günümüzde bunların çoğunun yaşadığı büyük şehirlerde kendi yeteneklerine göre iş bulabilmeleri son derece güç olmaktadır. Göçmenler arasındaki işsizliğin yüksek seviyede olması onların bir kısmının yasa dışı yollara sapmalarına da sebep olmaktadır. Tek işle geçimini temin edemeyen, hala çok zor şartlar altında yaşam mücadelesi veren göçmenler, Azerbaycan'a sosyo-ekonomik yönden ek bir yük getirmiştir. Çok sayıda göçmenin yaşadığı şehir merkezlerinde istenmeyen bazı olayların meydana gelmesi doğaldır. Ancak son yıllarda devlet bu konuda çalışmalar yaparak insanların can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır.

Karabağ sorununun çözüme kavuşamaması nedeniyle, göçmenlerin geri dönme süreleri uzamakta ve böylece bunlar için yeni sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Çünkü yaklaşık 12-14 yıldır göçmen durumunda yaşayan bu insanlar yaşamın doğal süreci içerisinde hem bir taraftan ölümler sebebiyle oransal bir azalma söz konusu iken diğer yandan yeni doğumlar sayesinde göçmen nüfusuna yeni üyeler de katılmaktadır. Göçmen olarak doğan bu çocukların geçinme, barınma gibi diğer sorunlarının yanı sıra eğitim sorunları da gündeme gelmektedir. Azerbaycan bu sorunu çözmek için ülkede faaliyet gösteren yaklaşık 4.600 okuldan 700'ünü göçmenlere ayırmıştır. Bu okullarda yaklaşık 100 bin'e yakın göçmen çocuğu eğitim görmektedir.

Göçmenlerin en önemli sorunlarından biri de sağlık sorunlarıdır. Oldukça kötü şartlar altında yaşamlarını sürdürmek durumunda kalan göçmenler sıkça enfeksiyonel salgın hastalıklara yakalanmaktadır. Göçmen çocuklarının yaklaşık % 35'i yetersiz beslenme sebebiyle başta anemi olmak üzere birçok hastalığa yakalanmıştır. Göçmenler arasında var olan fiziksel hastalıkların yanı sıra savaşın ve kötü yaşam koşullarının getirdiği, önemli oranda psikolojik rahatsızlıklar da mevcuttur.

Diğer taraftan, Azerbaycan'da göç konusunda zorunlu dış göç de dikkat çekicidir. Ülkede zorunlu dış göçün en önemli nedeni Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan'a göç etmek zorunda bırakılmalarıdır. 1988'de başlayan Karabağ Savaşı dolayısıyla Ermenistan'da yaşayan yaklaşık 220.000 dolayında olan Azerbaycan Türkleri baskı altında oldukları için Azerbaycan'a göç etmiştir. Bu göçün bir başka nedeni de bu insanların ellerindeki topraklara Ermeniler tarafından el konulmasıdır. Sonuçta, baskı gören ve toprakları ellerinden alınan Azerbaycan Türkleri Ermenistan'dan göç etmek zorunda kalmıştır.

Bununla birlikte, dünyanın diğer ülkelerinde yaşayan Azerbaycan kökenli insanlar da uygun koşullar sağlandığı takdirde Azerbaycan'a göç edecektir. Ancak Azerbaycan için en büyük gelecek sorunların başında Rusya'da yaşayan 2 milyon dolayında Azerbaycan Türklerinin (özellikle Rusya vatandaşı olmayanların) Rusya ile ilişkilerin bozulabileceği dönemde geri gönderilebilecekleri ihtimalinin çok yüksek olmasıdır.

Sonuçta, Azerbaycan iç göçte olduğu gibi dış göçü de durdurmanın yollarını bulmalıdır. Bunun için gerekli olan projeler ülkenin öz kaynaklarına bağlı olarak üretilebilir. Bunları yapmak için ülkenin iyi eğitim görmüş insanlarına başvurulmalıdır. Bilhassa, Azerbaycan çok çeşitli doğal koşullar içinde ve çok farklı kültürler arasında yaşam biçimini kurmuş ve 70 yıl süren kapalı bir sistemden sonra bugün dış dünya ile ilişkilerini geliştirme çabası içerisinde yer alarak sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlarını çözmek için kısa sürede çok yol kat etmiştir. Bu da ülkenin çok istikrarlı şekilde gelişimi açısından olumlu sayılacak bir durumdur.

KAYNAKÇA

- ADGHK, (1995-2005), *Azerbaycan Respublikası'nın Atlas ve Haritaları*. Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi Neşriyatı, Bakü.
- ADİK, (2001), *Azerbaycan'ın Regionları*. Seda Neşriyatı, Bakü.
- ADİK, (2006), *Azerbaycan Rakamlarda* (<http://www.azstat.org>), Bakü.
- AKKUŞ, Akif, (1998), *Türkiye ve Türk Dünyası Coğrafyası*. Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, No:15, Konya.
- ASLANLI, Araz, (2001), "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu". *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel. Asam Yayınları*, C:7, No:1, Ankara.
- BAŞOL, Koray, (1994), *Demografi*. Anadolu Matbaası, İzmir.
- BUDAGOV, Budag ve GERİBLİ, Yağub, (2002), *Azerbaycan Respublikası'nın Fiziki Coğrafyası*. Tehsil Neşriyatı, Bakü.
- DOĞANAY, Hayati, (1997), *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2982, Eğitim Dizisi:10, İstanbul.
- ELİYEYEV, Heyder, (1998), *Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü*. Çeviren: Abdullah Çiftçi ve Ergün Kocabıyık, Sabah Yayınları, İstanbul.
- ELİYEYEV, Vilayet, (1998), *Deportasiya*. Elm Neşriyatı Yayınları, Bakü.
- ELİYEYEV, Celal ve BUDAGOV, Budag, (2003), *Türkler, Azerbaycanlılar, Ermeniler, Tarihi Hegigetin Soygırımı*. Azerbaycan Neşriyatı, Bakü.
- ERDOĞAN, Nuray, (2004), *BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan) Ham Petrol Boru Hattı'nın Siyasi Boyutu*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi,
- GÜRTAN, Kenan, (1969), *Demografik Analiz Metodları*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 1479, Sermet Matbaası, İstanbul.

- HESENOV, Tapdıg, (2002), *Azerbaycan Erazilerinin Ermenistan Terefinden İşgalının Ağır Sosyal - İktisadi Neticeleri*. Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakü.
- İBADOV, Adalet, (2007), *Azerbaycan Dış Politikasında Ermeni Sorunu ve Dağlık Karabağ Sorunu: Çözümler, Öneriler*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- KARABAĞ, Servet ve ŞAHİN, Salih, (2003), *Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.
- MEMMEDOV, İ. ve ESEDOV, S, (1992), *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Taleyi*. Elm Neşriyatı Yayınları, Bakü.
- OĞAN, Sinan, (2001), "Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu". *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel*. Asam Yayınları, Cilt:7, Sayı:1, s. 431-453, Ankara.
- SEFEROV, Rehman, (2004), *Azerbaycan Nüfusunun Yapısal Özellikleri ve Eğitim Açısından Analizi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- SEFEROV, Rehman ve AKIŞ, Ayhan (2006), "Karabağ Savaşı ve Bağımsızlık Sonrası Yaşanan Sorunların Azerbaycan'daki Göçe Etkileri". *TİKA Avrasya Etüdlere Dergisi*, Sayı: 29-30, s.207-223, Ankara.
- World Almanac Books,_(2005), *The WORLD ALMANAC And Book Of Facts 2005*. A Division of World Almanac Education Group, Inc. A WRC Media Company, New York.